

4. Лисенко Н.В. Теорія і практика екологічної освіти: дошкільник – педагог. Навчально-методичний посібник для ВНЗ / Н.В. Лисенко. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2009. – 400 с.

5. Мусієнко М.М. Екологія : Тлумачний словник / М.М. Мусієнко. – К. : Либідь, 2004. – 376 с.

6. Плохій З.П. Виховання екологічної культури дошкільників / З.П. Плохій. – К. : Редакція журналу «Дошкільне виховання», 2002. – 173 с.

7. Пустовіт Н.А. Обереігаємо довкілля / Н.А. Пустовіт, О.І. Локшина // Дошкільне виховання. – 1999. – № 6. – С. 8–9.

8. Рославець Р.М. Психолого-педагогічні умови виховання екологічної культури дошкільників / Р.М. Рославець. – Луцьк : Вежа, 1999. – 97 с.

9. Фіцула М.М. Педагогіка : Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М.М. Фіцула. – К. : Академія, 2000. – 544 с.

УДК 379.82

ДОЗВІЛЛЕВІ ОРІЄНТИРИ СОЦІУМУ ТА ЇХ РЕГЛАМЕНТАЦІЯ У ПРОЦЕСІ ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Бірюк Л.Я., д. пед. н.,
завідувач кафедри педагогіки і психології початкової освіти
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Пішун С.Г., к. пед. н.,
доцент кафедри педагогіки і психології початкової освіти
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

У статті дана спроба аналізу дозвілля, тих траєкторій, які в контексті соціально-культурної компетенції, спрямованої на його організацію з погляду виховання морально-етичних, духовних і соціально значущих орієнтирів особистості, сприяють максимально ефективній реалізації цього суспільного феномену.

Ключові слова: виховання, вільний час, дозвіллевий простір, індустрія культури, людське буття, особистість, суспільство, тенденції дозвілля.

В статье дана попытка анализа досуга, тех траекторий, которые в контексте социально-культурной компетенции, направленной на его организацию с точки зрения воспитания морально-этических, духовных и социально значимых ориентиров личности, способствуют максимально эффективной реализации этого общественного феномена.

Ключевые слова: воспитание, свободное время, досуговое пространство, индустрия культуры, личность, человеческое бытие, общество, тенденции досуга.

Biryuk L.Ya., Pishun S.H. LEISURE TENDENCIES OF SOCIETY AND ITS REGULATION IN THE PROCESS OF PERSONALITY'S EDUCATION

In the article we try to analyze leisure, those directions that in the context of social-cultural competence, aimed at its organization from the point of view of education of moral-ethic, mental and socially important personality's values, favor to maximally effective realization of this social phenomenon.

Key words: education, free time, leisure space, culture industry, personality, human being, society, leisure tendencies.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Еволюція дозвіллевого життя породила різноманітність форм його діяльності. Народившись на початку існування людства, дозвіллеві форми взаємодії і спілкування людей поступово поширювалися, наповнюючись новим змістом і набуваючи загальнозначущого характеру.

Розглядаючи дозвілля на межі ХХ–ХХІ ст., можна вести мову про наявність певних загальнолюдських тенденцій у сфері вільного часу, які пройшли тривалий процес еволю-

ції та досягли певного ступеню розвитку. Сучасне суспільство переживає глобальні зміни, котрі потребують виключення протистояння народів і держав, незважаючи на їх належність до протилежних економічних та політичних побудов. На зміну часу, коли прогрес і раціональне улаштування пов'язувались лише з окремими суспільствами, настала епоха їх вирішення у всесвітньому масштабі. Тут варто сказати про теорію «єдиного індустріального суспільства». Одна з головних ролей в її розробленні на-

лежить Р. Арону. Ще в середині 1950-х рр. він дійшов висновку, що відбувається процес об'єднання індустріально розвинутих країн. Вже тоді він стверджував «не можна більше говорити про два світи, два блоки, дві протилежних суспільно економічні системи: існує тільки один світ» [2, с. 18], це той світ, який треба досліджувати. Тобто мова йде про певний універсум, про два різновиди одного й того самого суспільства.

Аналіз закономірностей еволюції сучасних соціальних систем дає підстави прогнозувати глобальні зміни у всесвітній економіці в найближчі десятиріччя, подальший розвиток інформаційного суспільства, світової вільної торгівлі, пріоритет економіки над політикою, бурхливий розвиток телекомунікацій та систем зв'язку, а також новітніх технологій, перехід до універсального способу життя. Всі ці тенденції зумовлюють зміни в області культури, мистецтва, дозвілля й усвідомлення їх цінностей саме для індивіда. Відповідно до цих умов, необхідний пошук нових критеріїв в аналізі проблем цієї сфери існування людини.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Проблема дозвілля не є новою в науці. Вона турбувала розум ще античних мислителів. Як показав аналіз, вона достатньо широко була представлена в роботах як зарубіжних, так і вітчизняних авторів, особливо починаючи з XIX ст. (К. Маркс, Ф. Енгельс, Ж. Дюмазедьє, Дж. Келлі, Дж. Ріверс, Р. Стеббінс, М. Фурастьє, В. Брилін, К. Горбунова, О. Диба, Г. Євтеєва, С. Іконніков, І. Корсун, Г. Орлов, І. Петрова, Е. Соколов, Ю. Стрельцов, В. Суртаєв, Л. Устименко, О. Федіна, С. Цюлюпа).

З 1991 р. проблеми молоді та молодіжного дозвілля в Україні активно досліджують І. Бекешкіна, Л. Виговський, М. Головатий, Е. Головаха, В. Оссовський, Н. Прозур, Л. Яковенко. Над проблемами функціонування молодіжної субкультури і культурної соціалізації молоді працюють І. Андреева, Н. Голубкова, Н. Липовська, Л. Швидка.

Важливе значення у вивченні проблем дозвілля мають філософсько-соціологічні дослідження дозвілля, які знайшли відображення у працях українських вчених А. Воловика, В. Перебенесюка, А. Решетніченко, а також російських – М. Бердяєва, І. Бестужева-Лада, В. Лісовського, Є. Рижика, Є. Соколова, В. Суртаєва, Б. Трегубова.

Дозвілля розглядається стосовно усього вікового діапазону людини: у дитячому віці (Т. Гончар, Т. Комарова, Т. Полевая, О. Шаронов, С. Шацький, А. Шемшуріна); підлітковому (Н. Крупська, А. Макаренко, О. Потаповська, В. Сухомлинський, О. Те-

сова); юнацькому (О. Андреев, І. Ільїнський, В. Лісовський, О. Молчан, В. Павловський), зокрема в різних умовах громадської організації дозвілля (А. Гончарук, Г. Єскіна, Г. Коджаспирова, В. Путилін, С. Шмаков); зрілому і старшому віці (І. Семенов, Є. Соколов).

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в характеристиці наявних тенденцій функціонування дозвілля в соціумі на сучасному етапі та їх вплив на формування особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Необхідно звернути увагу на те, що сучасні тенденції дозвілля не з'явилися одразу. Вони стали результатом тривалого розвитку дозвіллевої діяльності. Фундаментальною характеристикою такої діяльності є змінюваність. Дозвілля, яке має глибоку історичну основу, перетворилося на конструкт, який надає сучасним відносинам у цій сфері особливу організаційну форму. Як основні тенденції ми розглядаємо приватизацію, індивідуалізацію, комерціалізацію. Ці проблеми досягли рівня розвитку, історично специфічного для сучасної дозвіллевої практики. Умовності дозвіллевого простору так чи інакше пов'язані з законодавчою системою, яка визначає міру дозволеного в дозвіллі. Спробуємо розглянути дозвіллеві тенденції докладніше.

Аналізувати їх треба з урахуванням тих основних процесів, які охопили все суспільство – загальної демократизації та інформатизації. Вони взаємопов'язані і здійснюють певний вплив на всі сфери життя людини, детермінують певною мірою рівень виховання. Демократичні, інформаційні процеси виступають засобом регулювання соціальних відносин, оскільки соціальна еволюція показала неоднорідність дозвілля, зумовлену різноманітністю протиріч, мірою свободи і активності людини, а також виховного впливу на особистість.

С. Харрісон виділяє чотири фундаментальних фактори культурних сил, які сприяють або пригнічують розвиток творчих здібностей людини, впливають на можливість реалізації прогресивної моделі суспільного життя, а значить, і дозвілля: «(1) ступінь ототожнення з іншими членами суспільства – радіус довіри або почуття спільності; (2) жорсткість системи моралі; (3) стиль і методи відправлення влади; (4) ставлення до праці, новаторства, заощадження і прибутку. Ці фактори впливають із загальною світоглядом і уявленням про суспільство, з того, що соціологи називають «когнітивною орієнтацією», або «когнітивним уявленням». Вони формуються географічними

та історичними факторами, а в разі традиційних суспільств визріває багатівкова застійна ідея, що прогрес можливий тільки за рахунок інших. Такі суспільства зосереджені на сьогоднішньому або минулому. У прогресивних культурах «головний» час – це майбутнє. Аналіз цих чотирьох факторів допоможе прояснити зв'язок між цінностями і прогресом» [8, с. 19].

В умовах диференційного розподілу праці і розвитку дозвілленої індустрії зникає розмежування на працюючих і непрацюючих, формується прошарок населення одночасно працюючого і відпочиваючого. Виникає багатогранна взаємодія тих, хто працює і тих, хто споживає, коли кожен по чергово грає ту чи іншу роль: робота одного споживається іншим. Чим більшою є залежність економіки від розподілу (коли збільшується споживання товарів, удосконалюється сфера послуг), тим складнішим стає ранжування робочого і, відповідно, вільного часу. Дозвілля стає масовим. Саме вільний час виступає простором конвергенції інтересів різних соціальних спільнот у сучасному суспільстві.

І не тільки інтересів, адже відбувається зближення форм використання вільного часу між народами, що особливо яскраво проявляється в туризмі і через засоби масових комунікацій – телевізійні шоу, міжнародні конкурси і розважальні програми, спорт, які збирають біля екранів телевізорів багатомільйонні аудиторії людей. Представники різних національностей і соціальних верств дивляться одні і ті самі відео – і кінофільми, читають одні й ті самі книги, слухають одну й ту саму музику. Розглядаючи природу дозвілля, не можна не пов'язувати його з такими характеристиками, як добровільний вибір, гнучкість, спонтанність, самовизначеність тощо. Однак здатність до гнучкості кожного індивіда диктується життєвим досвідом сім'ї, школи і суспільства, а також роботою [4].

Нині дозвілля – великий сегмент у секторі економіки і сфера інвестицій капіталу, де за короткий час отримують величезні прибутки. Життя потребує вивчення ринку збуту в цій сфері і грамотного використання. Сучасне суспільство зацікавлене в реалізації товарів і послуг, які обслуговують відпочинок. Причому використовуються всілякі економічні механізми, а також реклама в повному її обсязі. Сучасний дозвіллений ринок став загальним, масовим, стандартизованим і, найголовніше, мобільним. Він регулюється складним механізмом цін. Ці ринкові механізми одночасно використовують прагнення людини до самобутності (особисті потреби) та її суспільного початку.

Одна з головних тенденцій – комерціалізація дозвілля. Під цим терміном розумі-

ється такий процес розвитку дозвілленого життя, за якого вирішального регулюючого значення набувають товарно-грошові відносини. В умовах ринкових відносин будь-який вид дозвілленої діяльності, навіть, на перший погляд, віддалений від комерції (як-от опера, балет, симфонічна музика), перетворюється на джерело прибутку. Комерція дозвілля має загальний характер і кілька аспектів.

Зокрема, це спроба суспільства вторгнутися в цю область і визначити дозвілля громадян. Це, так би мовити, по-перше, створення своєрідного «виробництва» з відновлення людини як працюючої одиниці, підготовка її до завтрашніх трудових, фізичних і мисленнєвих витрат, а по-друге, створення широкої, різноманітної, конкурентоздатної мережі дозвілених послуг, які дають можливість людині здійснити усвідомлений вільний вибір, а інколи і нав'язати спеціальними засобами, які найбільш відповідають її індивідуальним потребам і матеріальним можливостям. На цьому шляху виховний вплив на особистість буде визначатися рівнем гуманістичного ставлення до особистості. «Гуманістична концепція, – як вважає академік І. Зязюн, – виключає безособистісний підхід до людини і намагається знайти істину на шляхах пошуку смислу людського буття, самоактуалізації творчості, свободи вибору, цілісності, інтегративності мислення і переживань, управління людини власним розвитком» [5, с. 11–12].

У висвітленні проблеми масового маніпулювання вільним часом у дозвіллі за допомогою ринкових механізмів велику роль відіграють праці Т. Адорно і М. Хоркхаймера, які вперше запропонували поняття «індустрія культури» для позначення популярних форм музики, комерційного мистецтва, спорту, коміксів, телебачення, збірок розповідей й інших засобів розваг. Безумовно, їх роботи, які побачили світ кілька десятиріч тому, потребують особливого критичного усвідомлення, але деякі моменти їх теорії, які стосуються індивідуальних масових форм дозвілля в умовах зростаючої комерціалізації не тільки не втратили своєї актуальності, але й набувають нового значення. Так, Т. Адорно і М. Хоркхаймер рекомендують розглядати вільний час як шахрайство стосовно громадян. Не абсолютизуючи їх підхід, спробуємо розглянути деякі положення їх концепції.

Значення «індустрія культури» у споживацькому розумінні визначається можливістю формування відношення дозвілля до сучасних інтересів. Вони стверджують, що значне підвищення раціоналізації суспільного життя, яке мало місце ще з часів К. Маркса, дало змогу зробити нормою раціоналізацію керування і підкорення мас бю-

рократичному улаштуванню.

У З. Фрейда вони позичають теорію подавлення інстинктів і застосовують її до правил загального ринку. Подавлення, звинувачення і самознущання особистості пов'язані з підсвідомими тенденціями до «психологічного регресу» і здійснюються за допомогою індустрії дозвілля. Особистість від народження перетворюється на покірну, тому що нині «індустрія культури» у сфері дозвілля задає напрями, в яких відбувається соціалізація. «Людина в вільний час, – стверджує Т. Адорно, – має прийняти те, що запропонують виробники культурної продукції» [1, с. 20].

У сучасних наукових дослідженнях непоширена традиція розглядати дозвілля і форми його використання з точки зору соціально-психологічного впливу, але цей аспект дозвілля дуже важливий, оскільки розкриває механізм керування ним через психіку людини: «Людина об'єктивно турбується про те, як зняти агресивність, і шукає шляхи для цього» [3, с. 187]. Водночас такі форми дозвілля, як-от ігровий бізнес, специфічні клуби спілкування, різноманітні нічні заклади здатні, з одного боку, знімати стреси, агресивність і сублімувати особистість, а з іншого боку, вносять деструктивний характер у життя людини, створюючи додаткове поле соціально-кримінальної напруженості, оскільки вони є поживним середовищем для делінквентної поведінки у сфері дозвілля. Виховний вплив ефективної реалізації дозвіллевих форм з метою мінімізації делінквенту за таких умов набуває неабиякого значення.

Крім базових тенденцій, детермінованих глобальними проблемами дозвілля, існують і напрями, які позначають інші особливості в сфері вільного часу. Вони пов'язані з релігійними та демографічними чинниками.

Певні специфічні неоднаковості дозвілля детермінуються традиціями національної самобутності, підґрунтям якої є глибоке історичне минуле, що формує своєрідність світосприйняття і світовідчуття. Вивчаючи дозвілля, не можна не враховувати цей фактор.

Ще одна особливість, характерна для сфери дозвілля, – вікові відмінності. Практично усіма дослідниками підтверджується різниця в кількості вільного часу, виборі дозвіллевих практик, усвідомленні цінностей вільного часу не тільки у вікових груп, а й усього людства.

Для молоді характерною рисою, по-перше, є розширення меж вільного часу, оскільки його джерелом для них, як правило, є позанавчальний час, а по-друге, недостатній рівень усвідомлення цінності дозвілля. Ця вікова група має специфічні риси, вона найбільш динамічна, флюктуційна, її характеризує підвищена соціаль-

на активність. Крім того, молодь сама по собі гетерогенна і у своєму складі має різні соціогрупи. Це свого часу стало визначальним чинником виникнення молодіжної субкультури, функціонування якої переконливо виявляється саме у дозвіллевій сфері. У наш час відбувається суттєве пересування кордонів дитинства, отрочтва, юнацтва, зрілості, старості. Суспільство «старішає». І це не можна не враховувати під час регулювання дозвілля.

Крім того, кожна вікова категорія відрізняється особливим обсягом вільного часу, специфікою, культурою його використання, власним лейтмотивом діяльності. Також кожна стадія життя відповідає різній організації дозвілля. Підлітки та студенти об'єднуються в групи на основі емоційних особливостей, їх дозвіллева діяльність припускає особливу субкультуру, що виявляється у виборі одягу, символіки, музики, формі спілкування тощо. Дозвіллева активність юних – це те, що допомагає їм в подальшому знайти себе в роботі, сімейних ролях тощо. У період створення сім'ї на перший план виходить сімейна форма дозвіллевої діяльності. У цей час мотивації дозвілля обертаються навколо сім'ї, виховання дітей. Пізніше, коли діти підростають і залишають батьківську домівку, дозвілля батьків знову змінюється. У цьому аспекті значимість сім'ї в організації дозвілля може розглядатися як першопричина дозвілля. Можна припустити, що задоволеність дозвіллям у сімейному житті, сумісна участь в цій діяльності позитивно впливають на фактор задоволеності шлюбом. Це теж не можна не враховувати, регулюючи дозвілля.

Період між «дитячим» і «дорослим» віком є тим важливим проміжком часу, коли найбільше виражене прагнення до свободи і незалежності, коли від ефективності виховного впливу залежить процес формування життєвих цінностей і переконань особистості. Дослідження стверджують, що в цей віковий період вона прагне до колективних, групових форм дозвіллевої діяльності, до спілкування, виникають різні неформальні групи у спільному проведенні дозвілля, об'єднані загальними дозвіллевими інтересами, музичними уподобаннями, сленгом, манерою вдягатися і зачісуватися (згадаємо молодіжні рухи, які отримали буквально всесвітнє поширення – «панки», «хіпі», «система», «рокери»).

В умовах сьогодення проблема регулювання дозвілля і його виховного значення займає одне з головних місць як у теорії, так і в соціальній практиці. Система складних суспільних відносин, дисфункціональні фактори в соціальному житті, загострення міждержавних та внутрішньодержавних протиріч, деструктивні явища на виробництві – все це неоднозначно впливає на дозвіллезе життя людей. Будь-яка сучасна система ставить

свою метою збереження цілісності, можливість нормального функціонування і розвитку завдяки механізму регулювання і керівництва. Означені константи певною мірою стосуються і дозвілля.

Звичаї і цінності дозвілля прищеплюються індивіду через процес соціалізації. Н. Смелзер визначає соціалізацію як «придбання людьми досвіду і ціннісних орієнтацій, потрібних їм для соціальних ролей» [7, с. 109].

Мета соціалізації не закінчується в наданні нам ресурсу взаємодії один з одним за допомогою соціальних ролей. До її завдань також входить забезпечення функції збереження суспільства. Незважаючи на те, що кількісний склад його членів постійно змінюється, соціалізація береже соціум як такий, допомагаючи засвоїти новим громадянам ідеали, цінності і відповідну поведінку. Визначальним у цьому є процес виховання в сім'ї, соціальній групі, соціальних інститутах. Люди вчаться виконувати роль у суспільстві, у колективній взаємодії. Соціалізація в дозвіллі може допомагати, по-перше, навчати людей, як поводитись у вільний час, по-друге, як досягнути колективної суспільної мети, по-третє, вона підтримує і відтворює інтеграцію в соціальному житті. Але не треба забувати, що така соціалізація має сенс, якщо в суспільстві немає конфліктів, які неминучі в процесі соціалізації, якщо воно перебуває в стані рівноваги, а це далеко не завжди має місце. Оцінюючи дозвілля як час, найбільш вільний від регламентації, ми маємо визначити ступінь цієї свободи, а також міру участі суспільства в керуванні цим процесом.

Важливою умовою забезпечення вільного вибору в дозвіллі є матеріальна база культурної діяльності як у соціумі, так і в особистісному споживанні. Саме вільний вибір у дозвіллевій діяльності може бути деформований матеріальними дериваціями. Загальна тенденція така: збільшення матеріальних можливостей забезпечує цінність дозвіллевої сфери та збільшує вектори його реалізації. Також порівняна свобода у дозвіллі має обмеженість завдяки цілій низці факторів, як-от: здоров'я людини, екологічні умови, клімат, стать, вік, традиції тощо. Наприклад, фізичний стан людини часто виявляється вирішальним у виборі дозвіллевої діяльності. Перенапруження, стреси, хвороби – все це впливає на життєвий настрій і значною мірою обмежує свободу діяльності. Саме дозвілля характеризує людину більш повно і яскраво, ніж сфера праці. Зрештою для більшості людей праця – це засіб отримати кошти для існування, тоді як дозвіллева діяльність приваблює людей можливістю задоволення своїх потреб і бажань, можливістю отримання насолоди.

Умовності дозвіллевих відносин пройшли тривалий шлях генези. Вони пов'язані із законодавчою системою, яка визначає міру дозволеного в дозвіллевому житті з класовими відносинами, з моральними нормами. Вони завжди відтворюють владу, але водночас і підривають підвалини класового суспільства. Ця ситуація реалізується таким чином: група, яка має владу в суспільстві і діє відповідно до ціннісної позиції, накладає свою систему цінностей на менш активні групи, фактично нав'язуючи її цим спільнотам.

Необхідне перетворення зовнішнього виховного впливу на переконання, на саморегулювання і самоорганізацію особистості, що даватиме змогу підвищити рівень її відповідальності перед соціумом і водночас дасть їй можливість вільного розвитку. Передусім треба створити систему умов, які б сприяли втіленню потреб людини і дотриманню суспільних інтересів. Тому важливим є дослідження оптимального співвідношення впливу з боку держави і саморегулювання індивіда в цій сфері. Суспільне регулювання і саморегулювання дозвілля в єдності створюють загальний «механізм» взаємодії особистості і суспільства. Що тут є провідним – сучасний вплив або особисте регулювання дозвілля? Дедалі більшого значення набувають концепція особистої ініціативи, індивідуальна активність, самореалізація, творчість. І, незважаючи на це, вони не можливі без соціального регулювання, освіти, виховання. Беручи до уваги те, що стратегія життя, на думку Ю. Резника, – це «соціокультурно зумовлена система орієнтування особистості в майбутньому житті, прийнята на довгострокову перспективу», стратегія дозвіллевої поведінки може розглядатися як соціокультурно зумовлена система орієнтування особистості в сфері дозвілля, прийнята з певною перспективою [6, с. 63].

Висновки з проведеного дослідження. Освіта і виховання мають не тільки транслявати норми і цінності дозвілля у соціумі, які потім особистість буде реалізовувати і наповнювати новим, індивідуальним змістом, а сприяти, перш за все, набуттю життєвого досвіду, формуванню принципів взаємодії з оточенням. На цьому шляху діяльність є першочерговою формою буття, оскільки в ній відбувається будова позицій суб'єкта стосовно сенсотворних початків дозвіллевої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Adorno T., Horkheimer M. *Dialectic of Enlightenment* / T. Adorno and M. Horkheimer. – London: Verso, 1979. – 311 p.
2. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон. – М., 1993. – 364 с.
3. Вельдер Р. К вопросу о феномене подсознательной агрессивности / Р. Вельдер // *Общественные науки и современность*. – 1993. – № 3–4. – С. 187–189.

4. Воловик А., Воловик В. Педагогіка дозвілля / А. Воловик, В. Воловик. – Харків, 1999. – 267 с.

5. Зязюн І. Емоційно-почуттєве в освітніх технологіях і педагогічній творчості // Єдність раціонального та емоційно-почуттєвого в освітньо-виховних системах: наук.-метод. зб. / [редкол.: І. Зязюн (голова), І. Прокопенко, Н. Ничкало та ін.]; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України, Ін-т психології імені Г. Костюка АПН України. – Х., 1996. – С. 9–12.

6. Резник Ю. Жизненные стратегии личности / Ю. Резник, Е. Смирнов. – М: Институт человека РАН, 2002. – 260 с.

7. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер // Социологические исследования. – 1991. – № 3. – С. 109–113.

8. Харрисон Л. Кто процветает? Как культурные ценности способствуют успеху в экономике и политике / Л. Харрисон. – М.: Новое издательство, 2008. – 282 с.